

PRÓBY EMPIRYCZNYCH BADAŃ METODOLOGICZNYCH, PRZEPROWADZONE PODCZAS PILOTAŻU

PAWEŁ B. SZTABIŃSKI

PRÓBA WERYFIKACJI WIARYGODNOŚCI ODPOWIEDZI NA PYTANIA WIELOALTERNATYWNE

Niniejszy artykuł składa się z dwóch zasadniczych części. W pierwszej z nich, w oparciu o niektóre podręczniki metodologiczne, omawiane są zasady budowy oraz zastrzeżenia wysuwane w stosunku do pytań wieloalternatywnych. W drugiej części prezentujemy wyniki próby metodologicznej, mającej na celu ocenę zastosowania dwóch wybranych pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta w wywiadzie kwestionariuszowym. Próba ta została przeprowadzona na marginesie badań pilotażowych (a więc na małej zbiorowości respondentów) i służy jedynie wstępnej orientacji w interesującym nas zagadnieniu.

1. Problem standaryzacji pytań w wywiadach kwestionariuszowych. Pytania kafeteryjne

Jedną z podstawowych cech odróżniających metodę wywiadu kwestionariuszowego od wywiadu swobodnego jest stopień standaryzacji zastosowanych środków i czynności badawczych. Przez środki i czynności badawcze rozumiemy tutaj, za J. Lutyńskim, z jednej strony, wywoływanie zjawisk, za pomocą których badacz chce otrzymać poszukiwane informacje i sposób ich utrwalania, z drugiej strony, kategorie pojęciowe, służące do wyodrębnienia

i opisu tych zjawisk¹. W niniejszym artykule będziemy się zajmowali tylko pierwszym wyodrębnionym tutaj aspektem standaryzacji. W odniesieniu do wywiadu kwestionariuszowego oznacza to przede wszystkim wywoływanie wypowiedzi respondentów według jednego wzoru, identycznego dla wszystkich bądź też dla poszczególnych kategorii respondentów. Wzór ten stanowią wydrukowane w kwestionariuszu pytania. Ponadto według gotowych wzorów (wydrukowanych w kwestionariuszu) dokonuje się zapisu wszystkich bądź też znacznej części odpowiedzi respondentów². Oczywiście pytania nie zawsze muszą prezentować gotowe warianty odpowiedzi. Wystarczy, że bodziec jest na tyle sprecyzowany, że pozwala na wtórną standaryzację uzyskanych odpowiedzi poprzez kodyfikację³. Skoro jednak wysoki stopień standaryzacji jest jedną z cech charakterystycznych wywiadu kwestionariuszowego, najbardziej typowymi dla tej metody będą takie pytania, w których cechy formalne odpowiedzi wyznaczone są przez jego charakter, a zatem pytania zamknięte⁴. Stosowanie pytań otwartych w wywiadzie kwestionariuszowym jest raczej charakterystyczne dla badań eksploracyjnych. Celem tych badań jest wykrycie aspektów zagadnienia wskazywanych w odpowiedziach oraz sformułowań użytych przez respondentów⁵.

Najczęściej występującymi rodzajami pytań zamkniętych są

¹ J. Lutyński, *Ankieta i jej rodzaje na tle podziału technik otrzymywania materiałów*, [w:] *Analizy i próby technik badawczych w socjologii*, red. Z. Gostkowski i J. Lutyński, t. II, Wrocław 1968, s. 25 i mn.

² J. Lutyński, *Analiza procesu otrzymywania informacji w badaniach z zastosowaniem wywiadu kwestionariuszowego*, [w:] *Analizy i próby...*, t. IV, 1972, s. 23.

³ J. Lutyński, *Ankieta i jej rodzaje...*, s. 28.

⁴ „Pytania zamknięte różnią się od otwartych tym, że wymienione są w nich możliwe odpowiedzi lub dokładnie jest określona ich struktura i zakres”. Określenie to przyjmujemy za J. Lutyńskim, *Analiza procesu...*, s. 40.

⁵ C. A. Moser, *Survey Methods in Social Investigation*, Heineman, London 1968, s. 231; M. Parten, *Surveys, Polls and Samples*, Harper and Br., 1950, s. 182; C. Seltiz, M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations*, Methuen and Co Ltd, Revised one-Volume Edition, New York 1959, s. 262.

pytania dychotomiczne i kafeteryjne⁶. O ile jednak pytania dychotomiczne mogą występować zarówno w wywiadzie swobodnym, jak i w kwestionariuszowym, to pytania kafeteryjne są typowe dla wywiadu kwestionariuszowego. Cechą charakterystyczną pytań kafeteryjnych jest zaprezentowanie respondentowi co najmniej trzech możliwych odpowiedzi istotnych⁷. Odpowiedzi te muszą być przedstawione w kwestionariuszu w postaci punktów kafeterii⁸.

Biorąc pod uwagę charakter punktów kafeterii oraz rodzaj zadania, jakie respondent ma spełnić odpowiadając na pytanie, pytania kafeteryjne można podzielić na trzy rodzaje:

I. pytania wieloalternatywne⁹,

⁶ Niektóre pytania kafeteryjne zalicza się do pytań półotwartych. Są to takie pytania, które obok zasugerowanych gotowych sformułowań przedstawiają również możliwości udzielenia odpowiedzi swobodnej (w punkcie „inne — proszę wymienić”). Dla uproszczenia pytania te zliczamy tutaj do pytań zamkniętych. Do sprawy tej powrócimy w dalszym ciągu artykułu.

⁷ Podając to określenie przyjmujemy, że pytanie badacza jest takie samo, jak pytanie w kwestionariuszu, a zatem odpowiedzi: „Nie wiem”, „Trudno powiedzieć”, „Zaden” — nie są odpowiedziami istotnymi. Oczywiście odpowiedź „Nie wiem” byłaby odpowiedzią istotną, gdyby pytanie sprawdzało wiedzę, tj. dotyczyło „obszarów niewiedzy” w badanej zbiorowości. Autorzy podręczników metodologicznych zgodnie stwierdzają, że kafeteria musi być co najmniej trzypunktowa (C. A. Moser, *op. cit.*, s. 230; M. Parten, *op. cit.*, s. 186). Określenia „odpowiedź istotna” i „odpowiedź trafna” przyjmujemy za J. Lutyńskim, *Analiza procesu...* Ponieważ jednak zastosowana tam terminologia jest nieaktualna, K. Lutyńska w przypisie 21 do artykułu *Pilotaż „pogłębiany”* jeszcze raz dokładnie omawia znaczenie tych pojęć. Artykuł ten jest zamieszczony w niniejszym tomie.

⁸ Zaprezentowane możliwe odpowiedzi są często integralną częścią pytania, np. w pytaniu: „Czy zjawisko X występuje P: zdaniem bardzo często, często, rzadko czy bardzo rzadko? a) bardzo często, b) często, c) rzadko, d) bardzo rzadko”. Mimo to możliwe odpowiedzi są powtórzone w postaci kafeterii. Oczywiście w tym przypadku odpowiedzi powtórzonych w kafeterii nie odczytujemy po raz drugi. Służą one jedynie do zapisu odpowiedzi.

⁹ Określenie „pytanie wieloalternatywne” pochodzi od J. Lutyńskiego.

2. pytania z szeregowaniem alternatyw,
3. pytania-skale.

Ze względu na pierwsze kryterium (charakter punktów kafeterii) odróżniamy pytania wieloalternatywne oraz pytania z szeregowaniem alternatyw od pytań-skal. W dwóch pierwszych rodzajach pytań punkty kafeterii mają charakter jakościowy, podczas gdy w trzecim rodzaju pytań mają one charakter ilościowy (poszczególne punkty kafeterii stanowią pewne kontinuum — różnią się intensywnością)¹⁰. Ze względu na drugie kryterium (rodzaj zadania, jakie respondent ma wypełnić odpowiadając na pytanie) oddzielamy pytania wieloalternatywne i pytania-skale od pytań z szeregowaniem alternatyw. W pierwszym przypadku żąda się od respondenta tylko wyboru określonej bądź też dowolnej liczby alternatyw z przedstawionej listy. W drugim żąda się uszeregowania alternatyw według pewnego klucza bądź też przypisania im rang.

Przedstawiony tutaj podział pytań kafeteryjnych jest bardzo zbliżony do podziału prezentowanego przez M. Parten¹¹. Autorka rozważając formy pytań o opinie wyróżnia między innymi typ pytań, które nazywa *multiple choice questions* lub też *cafeteria questions*. Jako najczęściej występujące rodzaje *multiple choice questions* podaje pytania typu *check-lists* oraz *intensity scales*. Według przyjętej przez nas terminologii są to odpowiednio pytania wieloalternatywne i pytania-skale. Pytania typu *ranking of items* (pytania z szeregowaniem alternatyw) podaje ona jako rodzaj pytań o opinie, niezależny od *multiple choice questions*¹². Włączamy je jednak do grupy pytań kafeteryjnych ze względu na duże ich podobieństwo do pytań wieloalternatywnych.

¹⁰ Przyjęte tutaj znaczenie tego terminu zostanie wyjaśnione w dalszej części artykułu.

¹¹ M. Parten, *op. cit.*, s. 186 i nn.

¹² Parten jest tutaj niekonsekwentna. Zastrzegając w tytule podrozdziału, że będzie zajmowała się formami pytań o opinie, jako jeden z przykładów *check-lists* podaje typowe pytanie o fakt (M. Parten, *op. cit.*, s. 187).

Inny autor, C. A. Moser, wspomina tylko ogólnie o pytaniach *multi-choice*, nazywając je również *cafeteria questions*¹³.

2. Pytania wieloalternatywne. Zasady budowy

W dalszym ciągu niniejszego artykułu zajmiemy się tylko pytaniami wieloalternatywnymi. Pytania tego typu składają się:

1. ze wstępu pytania¹⁴, określającego, do jakiego wycinka rzeczywistości należy odnieść alternatywy;
2. z zadania, określającego, ilu wyborów może dokonać respondent (zadanie opuszczane jest w przypadku, gdy alternatywy wzajemnie się wykluczają¹⁵);
3. z alternatyw jakościowych, będących odpowiedziami istotnymi (w sensie opisanym poprzednio)¹⁶.

Przez jakościowy charakter alternatyw w pytaniu wieloalternatywnym rozumiemy to, że każda alternatywa wskazuje na różny aspekt zagadnienia poruszanego we wstępie pytania.

M. Parten charakteryzuje ten rodzaj pytań w sposób następujący: „Zazwyczaj one [pytania typu *check-lists* — uwaga P.B.S.] składają się z określenia problemu lub pytania, po którym następuje lista od trzech do piętnastu możliwych odpowiedzi, spośród których respondent jest proszony o wskazanie swojej wybranej odpowiedzi”¹⁷. Należy zwrócić uwagę, że zaprezentowane w niniejszym artykule określenie pytań wieloalternatywnych różni się nieco od ujęcia Parten. Parten w swoim określeniu

¹³ C. A. Moser, *op. cit.*, s. 230.

¹⁴ Nazwy elementów pytań wieloalternatywnych pochodzą od J. Lutyńskiego.

¹⁵ Czasami żąda się od respondentów wykreślenia tych alternatyw (słów), z którymi się oni nie zgadzają (M. Parten, *op. cit.*, s. 187). Praktyka taka jest jednak na gruncie polskim stosowana bardzo rzadko.

¹⁶ Często w kwestionariuszu przy pytaniu wieloalternatywnym wydrukowana jest dyrektywa dla ankietera odnośnie do sposobu jego zadawania. Ponieważ jednak dyrektywa ta nie stanowi części składowej pytania i może być zamieszczona zarówno w samym kwestionariuszu, jak i w osobnej instrukcji do kwestionariusza, zostaje ona tutaj pominięta.

¹⁷ M. Parten, *op. cit.*, s. 186.

rozdziela pytanie i możliwe odpowiedzi, podczas gdy w naszym ujęciu alternatywy stanowią część składową pytania. Uzasadniając nasze stanowisko należy wskazać, iż — o czym już wspomiano — możliwe odpowiedzi często stanowią integralną część pytania i nie jest możliwe oddzielenie ich od siebie. Należy ponadto zwrócić uwagę, że Parten, omawiając pytania wieloalternatywne, nie wspomina o zadaniu.

Poniżej podajemy przykład pytania wieloalternatywnego (H. Malewska-Peyre, *Psychologiczne następstwa zróżnicowania społecznego*, 1974, wersja pilotażowa kwestionariusza): „Co według P. powinno określać poważanie społeczne zawodu? Proszę wybrać dwa najważniejsze czynniki wpływające na poważanie społeczne zawodu:

- a) umiejętności fachowe potrzebne do wykonywania zawodu,
- b) użyteczność społeczna danego zawodu,
- c) dochody, które dany zawód daje,
- d) władza, którą daje,
- e) wysiłek związany z jego wykonywaniem,
- f) odpowiedzialność związana z jego wykonywaniem,
- g) trudno powiedzieć”.

W podręcznikach metodologicznych formułuje się szereg dyrektyw odnośnie do budowania pytań wieloalternatywnych. Oczywiście nie tracą swojego znaczenia w tym przypadku również ogólne zasady dotyczące formułowania wszelkich pytań w wywiadzie kwestionariuszowym. A więc pytania wieloalternatywne nie mogą zawierać terminów trudnych, wieloznacznych. Powinny one być sformułowane w sposób jasny, komunikatywny i nie stwarzać jakiegokolwiek sugestii¹⁸.

Należy jednak zaznaczyć, że zalecenia te w przypadku pytań wieloalternatywnych, czy mówiąc szerzej, kafeteryjnych, mają szczególne znaczenie. Odpowiedź respondenta na pytanie tego typu sprowadza się najczęściej do wskazania jednej lub kilku alternatyw. Nie mamy więc kontroli nad tym, czy respondent zro-

¹⁸ Ogólne zasady konstrukcji pytań szczegółowo omawia M. Parten, *op. cit.*, s. 200 i nn.

zumiał pytanie i terminy w nim zawarte, co często można wywnioskować z odpowiedzi na pytanie otwarte. W przypadku pytań kafeteryjnych respondent, który nie zrozumiał pytania, może udzielić odpowiedzi, która zostanie zaklasyfikowana jako trafna.

Poniżej omówimy najczęściej spotykane w literaturze dyrektywy odnoszące się wyłącznie do formułowania pytań wieloalternatywnych. Opieramy się tutaj przede wszystkim na podręcznikach M. Parten oraz C. A. Mosera, w których problem ten jest omawiany stosunkowo szeroko¹⁹.

1. Zakresy pojęciowe poszczególnych alternatyw nie powinny zachodzić na siebie. Niezdecydowanie respondenta odnośnie do wyboru którejś z alternatyw może mieć swoją przyczynę właśnie w nierozłączności ich zakresów. W podręcznikach pisze się, że alternatywy w pytaniach kafeteryjnych powinny wzajemnie wykluczać się, przy czym autorzy nie wyjaśniają, w jakim znaczeniu posługują się tym określeniem²⁰. Jeżeli przyjmujemy, iż przez wzajemne wykluczanie się będziemy rozumieli taki przypadek, gdy wybór jednej z alternatyw automatycznie eliminuje możliwość wyboru którejkolwiek z pozostałych, wymóg ten jest w stosunku do pytań wieloalternatywnych zbyt rygorystyczny. W większości pytań tego rodzaju jego realizacja jest niemożliwa, a co więcej, często niecelowa²¹.

2. Lista alternatyw musi być wyczerpująca, to znaczy muszą być przewidziane odpowiedzi, uwzględniające wszystkie aspekty zagadnienia poruszanego we wstępie pytania²². Kompletność listy alternatyw ma duże znaczenie z tego względu, że w większości przypadków odpowiedzi respondentów ograniczają się do tych, które są zasugerowane w kafeterii²³. M. Parten przytacza w związku z tym problemem badania na temat źródeł funduszy

¹⁹ Parten, *op. cit.*, C. A. Moser, *op. cit.*

²⁰ M. Parten, *op. cit.*, s. 189; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231.

²¹ Problemy te szczegółowo omawia T. Pawłowski, *Metodologiczne zagadnienia humanistyki*, Warszawa 1969, rozdz. III.

²² C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231; M. Parten, *op. cit.*, s. 189 i nn.; F. C. Irion, *Public Opinion and Propaganda*, (by...), Thomas Y. Crowell Company, New York 1952.

²³ M. Parten, *op. cit.*, s. 211.

społecznych²⁴. W raporcie z tych badań stwierdza się, iż podstawowe źródła tych funduszków nie zostały ujawnione, ponieważ nie były one włączone do listy alternatyw, oraz nie przewidziano odpowiedzi „inne”.

Kolejnym niebezpieczeństwem prezentowania niewyczerpujących list jest zjawisko niewłaściwego (to jest niezgodnego z intencjami badacza) interpretowania treści alternatyw. Respondent, który nie znajduje w kafeterii punktów mających zastosowanie w jego przypadku, skłonny jest przystosować znaczenie zamieszczonych tam alternatyw do własnych potrzeb²⁵.

Wiadomo powszechnie, że odpowiedź respondenta jest bardziej wieloaspektowa wówczas, gdy przedstawia mu się listę alternatyw, niż kiedy pytanie zadane jest jako otwarte. A zatem lista alternatyw ułatwia przypomnienie aspektów zjawiska poruszanego we wstępie pytania. Ilustracją tego twierdzenia mogą być wyniki uzyskane na następujące pytanie, zadane sześćdziesięciu respondentom: pracownikom naukowym, nauczycielom szkół średnich i robotnikom PKP²⁶.

„Co jest dla Pana najbardziej nieprzyjemne lub męczące w pracy aktualnie wykonywanej?”

Ankieter zadaje to pytanie, jako pytanie otwarte. Po uzyskaniu i zanotowaniu odpowiedzi na nie podaje respondentowi kartę z następującą uwagą: „Na tej karcie są jeszcze inne ujemne strony pracy; może znajdzie Pan tam coś, co Pana dotyczy?” Ewentualną odpowiedź respondenta dopisać do odpowiedzi uzyskanej na pytanie otwarte, oddzieliwszy je pionową kreską. Jeżeli respondent nie odpowiada wcale na pytanie otwarte, podać kartę ze słowami: „Na tej karcie są różne ujemne strony pracy; może znajdzie Pan tam coś, co Pana dotyczy?”

Lista alternatyw była następująca:

- a) Brak samodzielności, możliwości samodzielnych decyzji.
- b) Brak perspektyw awansu.

²⁴ *Op. cit.*, s. 208 - 209.

²⁵ *Op. cit.*, s. 189; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231.

²⁶ Pytanie to zadawano w pilotażu badań H. Malewskiej-Peyre, dotyczących psychospołecznych skutków zróżnicowania społecznego.

- c) Pośpiech, duża ilość pracy.
- d) Zła organizacja pracy.
- e) Powtarzanie tych samych czynności.
- f) Nieprzyjemne stosunki.
- g) Zbyt częste zmiany.

Respondentów, którzy udzielili odpowiedzi istotnej na pytanie otwarte, a po zapoznaniu się z listą alternatyw nie dodali, było siedmiu. Wśród nich na jeden aspekt zagadnienia wskazało pięciu, na dwa aspekty wskazało dwóch. Respondentów, którzy w odpowiedzi na pytanie otwarte stwierdzili, że „nie ma takich spraw”, a po zapoznaniu się z listą alternatyw wymienili którąś z nich — było sześciu, przy czym jedną alternatywę wymienilo czterech, dwie alternatywy — jeden, trzy alternatywy — jeden. Zdecydowaną większość stanowili respondenci, którzy udzielili odpowiedzi istotnej na pytanie otwarte, a następnie, po zapoznaniu się z listą alternatyw, uzupełnili swoją odpowiedź. Respondentów takich było czterdziestu sześciu²⁷. Liczba wymienionych alternatyw po zapoznaniu się z kartą respondenta, zależnie od liczby aspektów wskazywanych w odpowiedzi na pytanie otwarte, prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Liczba wymienianych alternatyw po zapoznaniu się z kartą respondenta zależnie od liczby aspektów wskazywanych w odpowiedzi na pytanie otwarte

Liczba aspektów zagadnienia wskazywanych w odpowiedzi na pytanie otwarte	Liczba alternatyw wymienianych z karty respondenta		
	1	2	3 i więcej
1	16	13	6
2	3	3	3
3	1	—	1

²⁷ Jeden respondent w odpowiedzi na pytanie otwarte stwierdził, że nie ma takich spraw i po zapoznaniu się z listą alternatyw nie wybrał żadnej z nich.

Warto zaznaczyć, że maksymalna liczba alternatyw wymienionych po udzieleniu odpowiedzi na pytanie otwarte wyniosła sześć. Wydaje się zatem, że istnieje pewna zależność pomiędzy liczbą elementów wymienianych w odpowiedzi na pytanie otwarte a liczbą alternatyw podawanych po zapoznaniu się z kafeterią: im więcej aspektów wskazywała odpowiedź na pytanie otwarte, tym mniej wymieniano alternatyw z karty respondenta; im mniej aspektów wskazywano w odpowiedzi na pytanie otwarte, tym więcej alternatyw podawano z karty respondenta.

Zbudowanie w pełni wyczerpującej listy alternatyw jest bardzo trudne, a czasem wręcz niemożliwe. W związku z tym trzeba się liczyć z wystąpieniem pewnych bardzo specyficznych, nieprzewidywanych odpowiedzi. Dla takich właśnie odpowiedzi zazwyczaj zostawia się miejsce w kategorii „inne — proszę wymienić”, którą umieszcza się na końcu listy alternatyw²⁸. Oczywiście jest, iż odpowiedzi, które zostaną tam zaliczone, powinny być relatywnie mało²⁹.

W liście alternatyw muszą być również przewidziane takie odpowiedzi, jak „nie wiem” lub „trudno powiedzieć”³⁰. Alternatyw tych nie można bynajmniej traktować marginalnie. Duża liczba odpowiedzi tego typu świadczy o tym, że pytanie jest z jakichś względów niedostosowane. Jednakże zawsze trzeba się liczyć z możliwością, że część respondentów nie będzie miała dostatecznej wiedzy do udzielania odpowiedzi na pytanie, bądź też nie będzie miała wyrobionego poglądu na dany temat. Sprawą otwartą pozostaje, czy alternatywy „nie wiem” lub „trudno powiedzieć” należy przedstawiać respondentom, czy też nie. W przypadku nieprzedstawiania ich, odpowiedzi tego typu notuje się tylko wtedy, gdy respondent wymieni je spontanicznie. Takie właśnie rozwiązanie przyjmuje się najczęściej w praktyce badawczej w Polsce. Wychodzi się tutaj z założenia, że część responden-

²⁸ M. Parten, *op. cit.*, s. 208; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231.

²⁹ M. Parten, *op. cit.*, s. 217.

³⁰ *Op. cit.* s. 208; M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, *Research Methods in Social Relations, Part One: Basic Processes*, The Dryden Press, New York 1958.

tów, którym przedstawi się alternatywę „nie wiem” lub „trudno powiedzieć”, będzie miała tendencję do wskazywania tych właśnie odpowiedzi. W ten sposób będą oni unikali wysiłku związanego z zastanowieniem się i wyborem którejś z odpowiedzi istotnych, szczególnie w przypadku pytań trudnych. Tendencja ta może występować zwłaszcza w dłuższych wywiadach, gdy respondent pod koniec rozmowy jest już zmęczony.

Niektórzy autorzy uważają jednak, że alternatywę taką należy przedstawiać respondentom, ponieważ w ten sposób unika się artefaktu w przypadku, gdy nie posiadają oni opinii na temat zagadnienia poruszanego we wstępie pytania³¹. Problem ten nie jest więc ostatecznie rozwiązany i wymaga dodatkowych badań.

3. Wszystkie alternatywy prezentowane w pytaniu wieloalternatywnym muszą być sformułowane na jednakowym poziomie ogólności. W przeciwnym razie istnieje niebezpieczeństwo, że zdecydowana większość odpowiedzi skupi się w kategoriach bardziej ogólnych, pod które respondenci będą podkładali treści w znacznym stopniu zróżnicowane. Należy również zaznaczyć, iż przy sformułowaniu alternatyw w terminach konkretnych, sytuacyjnych, rozkład odpowiedzi może być zupełnie różny niż wtedy, gdy alternatywy mają charakter ogólny³². Sformułowania zastosowane w alternatywach powinny być również zbliżone do sformułowań używanych przez respondentów. Chodzi o to, aby nie brzmiały one obco i nie były dla respondentów jakimś sztucznymi tworem. Dlatego przed przyjęciem ostatecznego sformułowania pytania badacz powinien wypróbować, która z wersji roboczych nadaje się najbardziej do przedstawienia³³.

Niebezpieczeństwo płynące ze stosowania w liście alternatyw sformułowań i podziałów innych niż te, których używają respondenci, zostało przedstawione przez M. Stefanowską³⁴. Autorka

³¹ *Op. cit.*

³² M. Parten, *op. cit.*, s. 209.

³³ *Op. cit.*, s. 209 - 210.

³⁴ M. Stefanowska, *Próba porównania odpowiedzi na pytania prekategoryzowane i otwarte w badaniach nad konsumpcją kulturalną*, [w:] *Analizy i próby...*, t. IV, 1972.

przeprowadziła badania metodologiczne na marginesie badań nad zainteresowaniami kulturalnymi. W dwa tygodnie po przeprowadzeniu wywiadu zasadniczego, w którym znaczną część stanowiły pytania wieloalternatywne, tym samym respondentom zadano niektóre z tych pytań w formie zmienionej (pytania otwarte). Główny nacisk położono więc na swobodne wypowiedzi respondentów. Następnie owe swobodne wypowiedzi zakodowano, stosując kategorie zawarte w odpowiednim pytaniu wieloalternatywnym. W rezultacie większość odpowiedzi na pytanie otwarte została w trakcie kodowania zaliczona do kategorii „inne”, ponieważ nie pokrywała się z żadną z alternatyw wcześniej zadawanego pytania wieloalternatywnego.

4. Punkty kafeterii w pytaniu wieloalternatywnym muszą być tak uporządkowane, by zapewnić jednakowe szanse wyboru każdej z alternatyw. Jest to ważne z tego względu, że jeśli jedna z alternatyw wyraźnie wyróżnia się spośród pozostałych, całe pytanie ma charakter naprowadzający (sugerujący)³⁵. Respondenci, którzy nie mają wyrobionej opinii na poruszane w pytaniu zagadnienia będą szczególnie podatni na jakąkolwiek sugestie³⁶.

3. Zastrzeżenia wysuwane w stosunku do pytań wieloalternatywnych

Opisane powyżej dyrektywy budowy pytań wieloalternatywnych są wspólne u większości autorów i nie budzą poważniejszych kontrowersji. Jednakże nie wyczerpują one całości problematyki tych pytań. Pozostaje jeszcze cały szereg zagadnień, które nie zostały rozwiązane w ogóle bądź też w sposób zadowalający. W dalszym ciągu artykułu omówimy najważniejsze z nich.

1. Przedstawiona lista alternatyw jest często źródłem sugestii. Już sam fakt, że alternatywy są przedstawione w pewnej kolejności, może determinować w dużym stopniu wybór respondenta. Zdarza się poza tym zjawisko wybierania którejs z możliwych od-

³⁵ C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231.

³⁶ M. Parten, *op. cit.*, s. 210; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 231.

powiedzi dlatego, że respondent uważa ją za „właściwą”. Na tego typu sugestie najbardziej podatni są respondenci dysponujący ubogim słownikiem³⁷, a zatem o niższym poziomie wykształcenia.

Respondent nie rozumiejąc poszczególnych terminów użytych w pytaniu, a nawet całego pytania, może wciąż jeszcze udzielać odpowiedzi istotnych. M. Parten przytacza wyniki głosowania dotyczące budownictwa publicznego, przeprowadzone w stanie New York. Duża część głosujących nie rozumiała, co znaczy określenie „budownictwo publiczne”, ale ponieważ byli oni zwolennikami rozwoju budownictwa, głosowali za projektem ustawy³⁸. Przykład ten świadczy o tym, że respondenci mogą reagować nawet na jedno znane sobie słowo i wskazywać odpowiedzi nie bacząc na kontekst, w jakim się one znajdują. Podobnie podatni na sugestie są ci respondenci, którzy nie mają wyrobionego poglądu na poruszane w pytaniu zagadnienie.

2. Innym źródłem sugestii może być, jak się wydaje, zadanie zawarte w pytaniu. Wskazuje ono, o ile alternatywy wzajemnie się nie wyłączają, ilu wyborów może dokonać respondent. Określenie zadania w pytaniu wieloalternatywnym jest uzależnione od zapotrzebowania badawczego. Może więc ono zawierać żądanie wskazania:

- wszystkich alternatyw odnoszących się do danego respondenta,
- wszystkich najważniejszych alternatyw,
- kilku najważniejszych alternatyw,
- jednej najważniejszej alternatywy.

W dalszym ciągu zajmiemy się tylko trzecią z przedstawionych tutaj możliwości. W zadaniu tego typu zawsze jest określone, z ilu elementów (alternatyw) ma być złożona odpowiedź istotna. Liczba ta jest zazwyczaj ustalana arbitralnie, proporcjonalnie do liczby zaprezentowanych w pytaniu alternatyw. Chodzi o to, aby zabezpieczyć się przed taką odpowiedzią, w której respondent wybierze wszystkie bądź też większość z nich.

³⁷ M. Parten, *op. cit.*, s. 187.

³⁸ *Op. cit.*, s. 200. Z problemem tym zetknęliśmy się również na gruncie polskim, w trakcie realizacji niektórych badań pilotażowych.

Interesujący nas rodzaj zadania może być sformułowany na dwa sposoby:

a) badacz ściśle określa, ilu wyborów ma dokonać respondent, na przykład: „Proszę wybrać dwie najważniejsze”, albo też

b) badacz określa górną granicę liczby wybranych alternatyw, na przykład: „Proszę wybrać najwyżej dwie najważniejsze”. Przyjmuje się tutaj, że dolna granica wynosi jeden.

Oczywiste jest, że w pierwszym przypadku sugestia jest silniejsza, a co za tym idzie, większe jest niebezpieczeństwo wystąpienia artefaktu. Respondenci przy tak sformułowanym zadaniu czują się zobligowani do wyboru określonej tam liczby alternatyw. Jest tak nawet wtedy, gdy przy braku ograniczenia wybrałoby ich więcej lub mniej. Warto zaznaczyć, iż ostatnia z możliwości jest szczególnie niebezpieczna, ponieważ alternatywy dla „uzupełnienia” odpowiedzi mogą być wybrane przypadkowo. W drugim przypadku niebezpieczeństwo sugestii jest mniejsze, choć, jak wynika z doświadczeń ankieterskich, nie jest ono wyeliminowane zupełnie. Wielu respondentów zareaguje raczej na słowo oznaczające liczbę wyborów niż na określenie „co najwyżej” czy „nie więcej niż”.

3. Jak już wspomniano powyżej, zazwyczaj do listy alternatyw dołączony jest punkt: „Inne — proszę wymienić”. Biorąc pod uwagę, jak trudno jest zbudować w pełni wyczerpującą listę, znaczenie tej kategorii wcale nie jest marginesowe. Duża część respondentów jednak, odpowiadając na pytanie wieloalternatywne, nie zadaje sobie trudu zastanowienia się nad nią. Koncentrują się oni raczej na zaprezentowanych gotowych odpowiedziach. Warto tutaj wrócić do przytoczonego już artykułu M. Stefanowskiej³⁹. W pierwszym wywiadzie zaden z respondentów nie wymienił możliwości „inne”, podczas gdy w wyniku wywiadu powtórnego 54% odpowiedzi na pytanie otwarte zostało zaliczonych do tej kategorii. Autorka w konkluzji formułuje drugi wniosek, nie wykluczający przytoczonego wyżej wniosku pierwszego. Stwierdza mianowicie, że listę gotowych odpowiedzi respondenci

³⁹ M. Stefanowska, *op. cit.*

uważają za skończony zbiór możliwości i kategoria „inne” uchodzi ich uwadze.

4. Mówiąc o konieczności budowania kompletnych list alternatyw (to znaczy obejmujących wszystkie aspekty zagadnienia poruszanego we wstępie pytania), niektórzy autorzy dodają, że lista ta nie może być zbyt długa. Wymóg ten został pominięty w części omawiającej zasady budowy pytań wieloalternatywnych z tej racji, że stoi on w niejakiej sprzeczności z wymogiem kompletności. Niewątpliwie jednak długie i skomplikowane listy alternatyw są nużące i irytujące dla dużej części respondentów⁴⁰. M. Parten pisze, że jeżeli kategoria pytania wieloalternatywnego jest odczytywana, nie powinna ona przekraczać pięciu możliwych odpowiedzi. Autorka dodaje, że jeżeli kategoria jest dłuższa, respondent może nie zapamiętać wszystkich alternatyw⁴¹. A zatem w cytowanym podręczniku przyjmuje się, iż warunkiem udzielenia trafnej odpowiedzi jest zapamiętanie wszystkich alternatyw. Stanowisko to jest do pewnego stopnia słuszne. Respondenci, którzy problemu poruszanego we wstępie pytania nie mają dostatecznie przemyślanego, muszą zapamiętać i rozważyć wszystkie zaprezentowane możliwe odpowiedzi. W przypadku gdy respondent problem ma przemyślany, często dokonuje on wyboru już w trakcie ich odczytywania. Jednak i wtedy zaprezentowana lista, o czym pisaliśmy powyżej, może mu wskazać pewne nowe aspekty zagadnienia, nie brane przez niego pod uwagę wcześniej.

Liczba alternatyw, które są odczytywane respondentom, wskazuje tylko na jedną stronę zagadnienia. Należy wziąć pod uwagę również stopień skomplikowania każdej z nich. Krótka lista, nawet pięciopunktowa, może być trudna do zapamiętania, o ile poszczególne alternatywy składają się z dużej ilości słów bądź też są skomplikowane składniowo. Lista, której punkty są krótkie, na przykład jednowyrazowe, może być, naszym zdaniem, dłuższa.

Z ustną prezentacją długich list wiąże się niebezpieczeństwo

⁴⁰ M. Parten, *op. cit.*, s. 189; F. C. Irion, *op. cit.*, s. 684.

⁴¹ M. Parten, *op. cit.*, s. 187 i nn.

wybijania przez respondentów pierwszych i ostatnich spośród przedstawionych alternatyw⁴². Dodatkowym czynnikiem interweniującym jest stopień ich skomplikowania. Jeżeli poszczególne alternatywy są krótkie i nieskomplikowane, raczej pierwsze z nich są wybierane. Jeżeli natomiast są one wielowyrazowe i skomplikowane, respondenci mają raczej tendencję do wskazywania ostatnich ze względu na świeżość ich percepcji⁴³. Autorzy podręczników widzą dwie podstawowe drogi zniwelowania tego zjawiska:

1. rotacja alternatyw,
2. przedstawienie respondentom alternatyw wydrukowanych na karcie⁴⁴.

Rotacja alternatyw polega, mówiąc najogólniej, na zmianie kolejności alternatyw prezentowanych poszczególnym respondentom. Oczywiście ze względów technicznych nie jest możliwe przygotowanie kwestionariuszy, w których porządek alternatyw byłby przypadkowy i nie powtarzał się zbyt często. Dlatego też stosując to zalecenie najczęściej postępuje się w inny sposób: przygotowuje się jedną wersję kwestionariusza, a ankieterzy odczytując listę alternatyw sami dokonują ich rotacji według dodatkowej dyrektywy⁴⁵. Rotacji można dokonywać na dwa sposoby:

1. pierwszemu respondentowi odczytuje się alternatywy w kolejności wydrukowanej w kwestionariuszu, drugiemu w kolejności odwrotnej, rozpoczynając od ostatniej alternatywy, trzeciemu w kolejności wydrukowanej itd., albo też
2. całą listę dzieli się na dwie lub więcej części i odczytuje się zmieniając ich kolejność⁴⁶.

⁴² *Op. cit.*, s. 211; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 232.

⁴³ M. Parten, *op. cit.*, s. 211.

⁴⁴ *Op. cit.*, s. 211; C. A. Moser, *op. cit.*, s. 232.

⁴⁵ Dyrektywa określająca sposoby rotowania alternatyw może znajdować się wydrukowana przy pytaniu w kwestionariuszu bądź też osobno w instrukcji do kwestionariusza.

⁴⁶ Na przykład jeżeli lista składa się z dziesięciu alternatyw, część A obejmuje alternatywy od 1 do 5, część B. od 6 do 10. Pierwszemu respon-

Zabiegi te są dość proste i przy ostatecznym podliczeniu marginesów „efekt porządku” nie uwidacznia się. Rotacja alternatyw tylko pozornie jednak eliminuje to zjawisko. Poszczególni respondenci przecież w dalszym ciągu mają tendencję do wybierania pierwszych i ostatnich alternatyw, a więc udzielają odpowiedzi, których trafność może budzić wątpliwości. Twierdzenie, iż przy większych liczebnościach poszczególne nietrafne odpowiedzi i tak w rezultacie dadzą prawdziwy obraz rzeczywistości, nie wydaje się słuszne. Z sumy przypadkowych odpowiedzi nie otrzymamy przecież ich trafnego rozkładu. Tak więc rotacja alternatyw nie eliminuje źródła odkształceń, jakim jest tendencja do wybierania pierwszych i ostatnich odpowiedzi z listy, a jedynie pozwala ukryć jego skutek.

Inną drogą zniwelowania efektu porządku jest, jak już wspominaliśmy, wydrukowanie listy alternatyw na osobnej karcie, którą wręcza się respondentowi po odczytaniu wstępu pytania i zadania. Metoda ta pozwala uniknąć kłopotów związanych z zapamiętywaniem wszystkich punktów kafeterii. Ankieter w zasadzie nie odczytuje tutaj alternatyw, ponieważ są one wydrukowane, i respondent w każdej chwili może przypomnieć sobie te, które przeczytał wcześniej. Nie mamy jednak pewności, że zapozna się on ze wszystkimi zawartymi tam alternatywami. W każdym badaniu, w którym stosuje się karty respondenta, zdarzają się ewidentne tego przykłady. Respondent na przykład oświadcza, iż nie będzie czytał karty, ponieważ „sam to powie lepiej”, bądź też bierze kartę do ręki, ale nie czyta jej i udziela odpowiedzi jak na pytanie otwarte. Często jest również, że respondent zaczyna czytać alternatywy i nie doczytawszy ich do końca podaje odpowiedź. To ostatnie zjawisko można, zdaniem Parten, wyeliminować poprzez odpowiednią instrukcję dla ankietera. Instrukcja taka najprawdopodobniej miałaby polegać na zachęcaniu respondenta do przeczytania wszystkich wydrukowanych alternatyw i do zastanowienia się nad każdą z nich. Jednak

dentowi odczytuje się kafeterię w układzie AB, drugiemu BA, trzeciemu AB itd.

tego typu instrukcja, jak się wydaje, nie zawsze przynosi oczekiwane rezultaty, szczególnie jeżeli listy alternatyw są długie, a pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta jest w kwestionariuszu dużo.

4. Próba oceny zastosowania pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta przy okazji badań pilotażowych.

W badaniach pilotażowych konsultant oraz osoby prowadzące pilotaż dołączają czasami pewne niewielkie programy metodologiczne⁴⁷. W związku z realizowanym w roku 1973 pilotażem „Kwestionariusza postaw wartościujących” przeprowadzono właśnie takie badania metodologiczne, które stanowiły jedną z pierwszych prób oceny zastosowania pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta⁴⁸. Problem ten wydaje się ważny z tego względu, iż kartę respondenta wykorzystuje się coraz częściej w wywiadach kwestionariuszowych. Nie nastęrcza ona większych kłopotów technicznych w zastosowaniu, nie powoduje przedłużenia czasu trwania wywiadu oraz skutecznie i w sposób nie budzący poważniejszych zastrzeżeń eliminuje efekt porządku. Przedstawiona poniżej próba metodologiczna nie stanowiła jakichś odrębnych, samodzielnych badań i miała jedynie charakter wstępny. Wybrane pytania wieloalternatywne, przy których stosowano kartę respondenta, będziemy oceniali biorąc pod uwagę:

1. skuteczność zamieszczania w kafeterii alternatywy „inne”,
2. wiarygodność otrzymanej odpowiedzi,
3. skuteczność apelu o przeczytanie listy alternatyw i udzielenie przemyślanej odpowiedzi.

Przed przystąpieniem do omawiania zastosowanej w niniejszej próbie procedury badawczej należy nadmienić, iż badania-

⁴⁷ Por. K. Lutyńska, *Pilotaż „pogłębiany”*, w tym tomie.

⁴⁸ Problem pytań wieloalternatywnych podjął również K. Kistelski w pracy magisterskiej pt. *Wybrane zagadnienia stosowania pytań z ustalonymi alternatywami odpowiedzi w wywiadzie kwestionariuszowym w socjologii*, pisanej pod kierunkiem prof. dr J. Lutyńskiego.

mi objęci byli lekarze, nauczyciele z wyższym wykształceniem, tokarze wysokokwalifikowani i tokarze niskokwalifikowani. W dwóch pierwszych grupach połowę stanowiły kobiety, połowę mężczyźni, w dwóch ostatnich byli tylko mężczyźni⁴⁹. Wywiady przeprowadzali ankieterzy-piloci, a więc osoby dysponujące bardzo wysokimi umiejętnościami ankieterskimi, a oprócz tego specjalnie przeszkolone w zakresie przeprowadzania wywiadów pilotażowych⁵⁰. Jednym z ankieterów uczestniczących w tych badaniach był autor niniejszego opracowania. Ogółem zebrano 40 wywiadów. Ze względu na niewielką liczebność próby prezentowane wyniki należy traktować raczej jako ilustrację pewnych tez i wskazówki do dalszych badań niż jako ostateczne wnioski. Do analizy zostały wybrane dwa pytania⁵¹.

1. „Proszę podać przyczynę (lub przyczyny) wyboru obecnie wykonywanego zawodu. Podajemy różne przyczyny, które mogły zdecydować o dokonanym wyborze (... Karta Respondenta).

Wykonywany zawód wybrał P. ze względu na:

- a) krótki okres nauki,
- b) łatwość opanowania zawodu,
- c) wolne miejsce w uczelni (szkole),
- d) stypendium,
- e) bliskość miejsca nauczania i zamieszkania,
- f) tradycje rodzinne (zawód wykonywany przez rodziców, krewnych),
- g) radę znajomych, przyjaciół, rodziny,
- h) dobre wyniki w szkole,

⁴⁹ Omawiając wyniki próby metodologicznej pomijamy przedstawione tutaj podziały respondentów. Próba odniesienia wniosków do płci, wykształcenia i grup zawodowych nie przyniosła rezultatów ze względu na zbyt małe liczebności.

⁵⁰ Wymogi stawiane ankieterom-pilotom szczegółowo omawia K. Lutyńska, *Ogólne zasady przeprowadzania wywiadów w pilotażu pogłębianym*, Łódź 1974.

⁵¹ Pytania te pochodzą z „Kwestionariusza postaw wartościujących”. Autorowi kwestionariusza, K. Hirszłowi, dziękuję za wyrażenie zgody na realizację próby metodologicznej na marginesie badań.

- i) poważanie zawodu w społeczeństwie,
- j) przypadek,
- k) pewność zatrudnienia,
- l) łatwość otrzymania mieszkania przez przyszłe miejsce pracy,
- m) możliwość zamieszkania w bursie lub w Domu Akademickim w okresie nauki,
- n) inne (jakie?)”.

2. „Przyczyny wyboru zawodu zostały już przez P. wskazane. Prosimy podać teraz przyczynę (lub przyczyny) wyboru obecnego miejsca pracy. Podajemy różne okoliczności, które mogły zadecydować o dokonanej wyborze (... Karta Respondenta).

Wykonywaną pracę wybrał Pan ze względu na:

- a) bliskość miejsca zamieszkania,
- b) możliwość otrzymania mieszkania,
- c) brak innej pracy,
- d) możliwość wykonywania dodatkowych prac zarobkowych,
- e) uważał P., że praca będzie lekka,
- f) możliwość pogodzenia pracy z opieką nad rodziną (dziećmi),
- g) dobre zarobki,
- h) konieczność szybkiego podjęcia pracy,
- i) możliwość otrzymania pracy przez znajomych, rodzinę,
- j) stypendium otrzymywane w okresie nauki,
- k) radę znajomych, przyjaciół, rodziny,
- l) inne (jakie?)”.

Treść obydwu tych pytań zmierza do ustalenia motywów zachowań⁵². Zachowania, których dotyczą analizowane pytania, były wprawdzie dla niektórych respondentów dość odległe w czasie⁵³, ale uznaliśmy je jako ważne w życiu każdego człowieka i z tego względu nie braliśmy w rachubę zawodności pamięci. Pytania te nie zawierają, jak się wydaje, terminów trudnych ani

⁵² M. Jahoda, M. Deutsch, S. W. Cook, omawiając w swoim podręczniku (op. cit., s. 160 i nn.) rodzaje pytań ze względu na ich treść, wyróżniają pytania, których treść zmierza głównie do uświadomienia powodów przekonań, odczuć, dążeń lub zachowań.

⁵³ Wiek respondentów zamykał się w granicach 30 - 50 lat.

wieloznacznych. Ważne jest również, że znajdowały się one na początku kwestionariusza (były to pytania 4 i 10), a zatem nie wchodziło w grę zmęczenie ani znużenie wywiadem. Po każdym z cytowanych powyżej pytań zwracano się do respondentów o uszeregowanie podanych przyczyn. Polecenie uszeregowania podanych przyczyn w obydwóch przypadkach było sformułowane identycznie:

„A teraz proszę powiedzieć, które z powyżej podanych przyczyn są dla P. najważniejsze. [...]

1. przyczyna I,
2. przyczyna II,
3. przyczyna III”⁵⁴.

Pytanie o motywy wyboru zawodu i obecnego miejsca pracy oraz żądanie szeregowania tych motywów były kierowane do respondentów dwukrotnie: pierwszy raz w trakcie wywiadu zasadniczego, drugi raz po wywiadzie⁵⁵. Przed przystąpieniem do wywiadu zasadniczego, we wprowadzeniu, ankietier szczególnie nacisk kładł na to, że każda odpowiedź zgodna z rzeczywistymi przekonaniem jest dla nas dobra i wartościowa. Miało to zabezpieczyć przed wystąpieniem artefaktów przy zadawaniu pytań po raz drugi. Respondent mógłby przecież pomyśleć, iż niektóre pytania zadajemy po raz drugi, ponieważ pierwsza odpowiedź jest „błędna”.

Pytania o motywy wyboru zawodu i miejsca pracy były zadawane po raz pierwszy zgodnie z instrukcją badacza, to znaczy po przeczytaniu wstępu pytania ankietier wręczał respondentowi kartę z wydrukowaną listą alternatyw⁵⁶. Przewidziany przez ba-

⁵⁴ Instrukcja przewidywała pytanie o każdą rangę osobno.

⁵⁵ Powtórne szeregowanie alternatyw miało służyć sprawdzeniu konsekwencji respondentów w tym zakresie. Ze względu jednak na to, iż odzwierciedlenie odpowiedzi otrzymanych na każde z analizowanych pytań wieloalternatywnych okazała się niska, w dalszym ciągu artykułu nie będziemy się zajmowali tym problemem.

⁵⁶ Omawiana próba metodologiczna została przeprowadzona na marginesie badań pilotażowych. W związku z tym zadaniem każdego ankietera było realizowanie zaleceń dwóch instrukcji: merytorycznej, ułożonej przez badacza, oraz pilotażowej, ułożonej przez kierownika pilotażu. Do-

dacza sposób zadawania tych pytań uznaliśmy za reprezentatywny dla praktyki badawczej. Zadaniem ankietera było zaobserwować, czy respondent posługuje się kartą, to znaczy czy czyta każdy punkt, zastanawia się, czy też nie patrząc na nią udziela odpowiedzi. Aby to sprawdzić, należało po wręczeniu karty również cicho przeczytać „dla siebie” wszystkie alternatywy danego pytania. Chodziło o to, aby stwierdzić, czy respondent udzielił odpowiedzi, zanim ankieter zdążył przeczytać wszystkie punkty kafeterii, czy też udzielił odpowiedzi po zakończeniu czytania przez ankietera.

Po otrzymaniu i zanotowaniu odpowiedzi na pytanie kwestionariuszowe zadawano pytanie dodatkowe⁵⁷ dosłownie w następującej formie: „A może były jeszcze jakieś powody, o których P. nie wspomniał, a które wpłynęły na P. decyzję wyboru zawodu (obecnego miejsca pracy). Wszystko jedno, czy wymienione, czy też nie wymienione na tej karcie”. Jeżeli tak, proszono o wymienienie. Powody wymienione przez respondenta po tym pytaniu sondującym ankieter zaznaczał w liście alternatyw, ale w nieco inny sposób niż te podane wcześniej. Następnie zwracano się o uszeregowanie wymienionych alternatyw według ich ważności, włączając w to także odpowiedzi udzielone po pytaniu sondującym.

Po zakończeniu wywiadu zasadniczego i krótkim wstępie ankieter kierował uwagę respondenta na pytanie o motyw wyboru zawodu. Informował go, iż jest to pytanie o szczególnej wadze dla tych badań i prosił o ponowną odpowiedź, zaznaczając, że zależy nam na odpowiedzi możliwie najbardziej wyczerpującej i przemyślanej⁵⁸. Zabronione było przypominanie respondentowi odpowiedzi udzielonej w wywiadzie zasadniczym, nawet na jego prośbę. Ankieter ponownie odczytywał wstęp pytania i wręczał kartę respondenta. Podobnie jak przy zadawaniu pytania po-

datkowa instrukcja odnośnie do zadawania wspomnianych pytań wieloalternatywnych, ułożona przez autora niniejszego artykułu, wchodziła w skład instrukcji pilotażowej (por. K. L u t y Ń s k a, *op. cit.*).

⁵⁷ Pytanie to będziemy dalej nazywali pytaniem sondującym.

⁵⁸ Instrukcja ta jest zbliżona do tej, o której pisze M. Parten.

raz pierwszy, obserwował, czy respondent ją wykorzystuje. Odpowiedź notowano na specjalnie przygotowanej kartce, zawierającej pełny tekst pytania⁵⁹. Identyczna instrukcja dotyczyła pytania o motyw wyboru obecnego miejsca pracy.

W następnej części ankieter przeprowadzał wywiad o sposobie udzielania odpowiedzi w wywiadzie zasadniczym na te pytania⁶⁰. Wywiad ten był poprzedzony wstępem, w którym ujawniono metodologiczny cel badań, i zwracano się z prośbą o jak najbardziej szczerą odpowiedź. Zaznaczono, że jeżeli nawet okaże się, iż rozmówca nie zastosował się do naszych zaleceń i odpowiedź nie była dostatecznie przemyślana przy odpowiadaniu po raz pierwszy, pozwoli to podejść krytycznie do uzyskanych materiałów i uchroni nas od wyciągania zbyt pochopnych wniosków z badań.

W tej części interesował nas tylko mechanizm formułowania odpowiedzi na pytanie. Nie zajmowaliśmy się więc szczegółowo, o czym konkretnie myślał respondent, co sobie przypominał. Dążyliśmy natomiast do ustalenia pewnych ram, pewnych zasadniczych zabiegów myślowych, których respondent dokonał odpowiadając na pytanie, a które są wspólne dla pewnej części pytań wieloalternatywnych. Gdyby jednak okazało się, że któryś z respondentów nie rozumie wstępu pytania lub alternatyw, należało zakończyć rozmowę o tym pytaniu⁶¹.

W wywiadzie o wywiadzie zadaniem ankietera było ustalić najpierw, czy odpowiedź udzielona w wywiadzie zasadniczym nie była przypadkowa. Jeżeli była to odpowiedź tego typu, przechodzono do części następnej. W dalszym ciągu za pomocą serii pytań ankieter starał się dotrzeć do owych mechanizmów formułowania odpowiedzi. Dla ułatwienia tego zadania sformułowano w instrukcji sposoby udzielania odpowiedzi na tego typu pytania wieloalternatywne. Wyróżniono dwa zasadnicze sposoby: pierwszy sposób miał zastosowanie w przypadku, gdy respondent formułował odpowiedź w trakcie odczytywania listy alter-

⁵⁹ Nie zadawano już po raz drugi pytania sondującego.

⁶⁰ Wywiad przeprowadzono o każdym z tych pytań osobno.

⁶¹ Przykłady takie nie wystąpiły.

natyw; drugi sposób miał zastosowanie, gdy respondent najpierw sformułował odpowiedź w sposób podobny, jak na pytanie otwarte, a dopiero potem przystąpił (lub też nie przystąpił) do odczytywania listy alternatyw⁶². Zarówno przy pierwszym, jak i przy drugim sposobie wyróżniono warianty prowadzące do udzielenia wiarygodnej odpowiedzi, jak również warianty prowadzące do udzielenia odpowiedzi niewiarygodnej i nieistotnej. Przy ustalaniu sposobów udzielania odpowiedzi na pytanie główny nacisk położono na następujące elementy:

- czy respondent przeczytał całą listę alternatyw,
- czy dostatecznie zastanowił się nad każdą alternatywą,
- czy zastanowił się nad punktem „inne”,
- czy wskazał wszystkie alternatywy, mające znaczenie w jego przypadku.

W dalszym ciągu ankiet przeprowadzał wywiad na temat sposobu udzielania odpowiedzi na te same pytania wieloalternatywne zadane po raz drugi. Głównym jego celem było ustalenie, czy respondent starał się przypomnieć sobie poprzednią odpowiedź i udzielić takiej samej, czy też, zgodnie z instrukcją, jeszcze raz przemyślał problem.

1. Pierwszą sprawą, która nas interesowała, jest — jak już wspominaliśmy — skuteczność zamieszczania w kafeterii alternatywy „inne — proszę wymienić”. Gdyby zamieszczana w kafeterii alternatywa „inne” spełniała swoje zadanie, w odpowiedzi na pytanie sondujące powinna się ona pojawiać stosunkowo rzadko. Otóż przy pytaniu o motyw wyboru zawodu na pytanie sondujące jedenastu respondentów dodało do swojej odpowiedzi przynajmniej jedną alternatywę⁶³. W ośmiu przypadkach była to odpowiedź zaklasyfikowana do kategorii „inne”. Liczeb-

⁶² W drugim przypadku przewidziano zarówno taką sytuację, gdy respondent przypomniał sobie wcześniejsze przemyślenia na ten temat, jak i taką, gdy sformułował on odpowiedź *ad hoc*.

⁶³ Przy $N=38$. W dalszym ciągu artykułu wszystkie wyniki należy odnosić do tej liczebności, ponieważ dwóch respondentów przy obydwóch pytaniach wieloalternatywnych przyznało się do udzielania odpowiedzi przypadkowej.

ności te jednak niczego nie mówią, ponieważ mogłoby się zdarzyć, że odpowiedzi „uzupełniające” mają znaczenie marginalne i nie zostały wymienione wcześniej tylko ze względu na niejasno sformułowane zadanie. Okazało się jednak, że w pytaniu o uszeregowanie alternatyw w pięciu przypadkach odpowiedzi „inne”, wymienione po pytaniu sondującym, zostały umieszczone na pierwszym miejscu pod względem ważności. Przy pytaniu o motyw wyboru obecnego miejsca pracy trzynastu respondentów wymieniło po pytaniu sondującym przynajmniej jedną alternatywę, w tym sześć odpowiedzi zostało zaliczonych do kategorii „inne”. Cztery spośród tych sześciu odpowiedzi w szeregowaniu umieszczono na pierwszym miejscu. Zjawisko to ma swoje źródło, jak się wydaje, w tym, iż respondenci nie zwracają uwagi w ogóle bądź też nie zastanawiają się dostatecznie nad punktem „inne”. Wyniki wywiadu o wywiadzie potwierdzają te przypuszczenia. W stosunku do pierwszego z tych pytań pięciu respondentów przyznało się, że nie zastanawiali się nad punktem „inne” w trakcie wywiadu zasadniczego, w stosunku do drugiego z pytań — ośmiu. Oczywiście wobec odpowiedzi uzyskanych po pytaniu sondującym można postawić zarzut, iż były one uzyskiwane pod wpływem pewnego nacisku, respondenci mogli być zasugerowani swoimi ostatnimi przemyśleniami i dlatego wymieniono je jako najważniejsze. Jednakże takiej tezie przeczą wyniki szeregowania pozostałych alternatyw wymienionych po pytaniu sondującym (poza sklasyfikowanymi jako „inne”). W pytaniu o motyw wyboru zawodu tylko jedna taka alternatywa została umieszczona jako pierwsza pod względem ważności. W pytaniu o motyw wyboru miejsca pracy żadna z tych alternatyw nie została wskazana jako najważniejsza. Biorąc pod uwagę otrzymane wyniki można przypuszczać, iż przy dotychczas stosowanym sposobie zadawania pytań wieloalternatywnych alternatywa „inne” nie spełnia swojego zadania.

2. Z kolei zajmiemy się oceną odpowiedzi uzyskanych na pytania zadane w wywiadzie zasadniczym z punktu widzenia ich wiarygodności. Wiarygodność oceniamy metodą kolejnych przybliżeń, wyróżniając trzy etapy tej oceny. Dla poszczególnych

etapów przyjmujemy kolejno następujące kryteria wiarygodności: wstępne, słabe i mocne. Zgodnie z tym, z największym zaufaniem można podchodzić do odpowiedzi spełniających mocne kryterium wiarygodności, z nieco mniejszym do odpowiedzi spełniających słabe kryterium wiarygodności. Wstępne kryterium wiarygodności służy do wyróżnienia odpowiedzi, które na pewno nie są wiarygodne i w związku z tym nie wydaje się celowe poddawanie ich jeszcze dalszej analizie weryfikacyjnej.

Przystępując do omówienia pierwszego etapu oceny wiarygodności odpowiedzi należy przypomnieć, iż pytania wieloalternatywne dobrane do analizy były sformułowane w sposób jasny, zrozumiały i dotyczyły spraw bliskich każdemu z respondentów. Przypadki niezrozumienia treści tych pytań nie wystąpiły w naszej próbie. Tak więc respondenci odpowiadając po raz drugi na każde z tych pytań (po wywiadzie) powinni wskazać te alternatywy i tylko te, które wymienili za pierwszym razem, to jest w trakcie wywiadu zasadniczego⁶⁴. Uznaliśmy to za wstępne kryterium wiarygodności. Przeprowadzona analiza wykazała, że duża część respondentów nie spełniła tego kryterium. Rozmiary niekonsekwencji wyboru alternatyw w odpowiedzi udzielonej po raz pierwszy i po raz drugi na to samo pytanie (pytanie o motywę wyboru zawodu) zawarte są w tabeli 2a.

Bok tabeli prezentuje, z ilu alternatyw składa się pełna odpowiedź respondenta na to pytanie. Została ona obliczona poprzez dodanie do siebie wszystkich alternatyw wymienionych przy pierwszej i drugiej odpowiedzi na pytanie i odjęcie tych alternatyw, które pokrywały się⁶⁵. Głównka tabeli prezentuje, ile było

⁶⁴ Mówiąc w dalszym ciągu o odpowiedzi na pytanie w wywiadzie zasadniczym, będziemy brali pod uwagę tylko te alternatywy, które zostały wymienione przed zadaniem pytania sądującego. W większości badań odpowiedzi na pytania wieloalternatywne nie pogłębia się pytaniami sondującymi.

⁶⁵ Na przykład, jeżeli respondent w wywiadzie zasadniczym wskazał dwie alternatywy, po wywiadzie trzy, a jedna z nich występowała zarówno za pierwszym, jak i za drugim razem, pełna odpowiedź respondenta powinna składać się z czterech alternatyw. Ilustrując to, jeżeli w

Tabela 2a. Rozmiary niekonsekwencji odpowiedzi na pytanie wieloalternatywne o motywę wyboru zawodu

Pełna odpowiedź respondenta	Liczba alternatyw wskazywanych konsekwentnie				
	0	1	2	3	4
1	—	7	×	×	×
2	1	5	5	×	×
3	3	4	3	1	×
4	2	—	—	1	2
5	—	—	—	—	1
6	—	—	1	—	—
7	1	—	—	—	—
8	—	1	—	—	—

takich alternatyw, które respondent wskazywał zarówno przy pierwszym, jak i przy drugim odpowiadaniu na to samo pytanie. Tabela 2b przedstawia rozmiary niekonsekwencji w odpowiedziach respondentów na pytanie o motywę wyboru miejsca pracy. Przypominamy, iż w każdym z tych pytań respondenci mogli wybrać dowolną ilość alternatyw.

Jak wynika z tabel, w pytaniu o motywę wyboru zawodu piętnastu respondentów wymieniło za drugim razem te i tylko te odpowiedzi, co za pierwszym razem. W pytaniu o motywę wyboru miejsca pracy respondentów takich było czternastu. Biorąc pod uwagę łatwość każdego z tych pytań oraz krótki okres cza-

pierwszej odpowiedzi na pytanie zostały wymienione alternatywy A, B, w drugiej zaś B, C, D, to pełna odpowiedź respondenta na to pytanie składa się z alternatyw A, B, C, D.

Tabela 2b. Rozmiary niekonsekwencji w odpowiedzi na pytanie wieloalternatywne o motywę wyboru miejsca pracy

Pełna odpowiedź respondenta	Liczba alternatyw wskazywanych konsekwentnie				
	0	1	2	3	4
1	—	10	×	×	×
2	2	4	2	×	×
3	—	3	5	1	×
4	2	1	—	1	1
5	1	1	2	—	1
6	—	—	—	—	—
7	—	—	1	—	—

su, jaki upłynął między zadaniem pytania po raz pierwszy i po raz drugi, otrzymana odtwarzalność odpowiedzi jest niezmiernie niska⁶⁶.

Warto więc, odbiegając nieco od zasadniczego toku rozważań,

⁶⁶ Terminu „odtwarzalność” używamy tutaj jedynie dla określenia otrzymanych rezultatów. Jeżeli respondent w odpowiedzi udzielonej po raz drugi na pytanie wskazał te i tylko te alternatywy, które wybrał w swojej pierwszej odpowiedzi (a zatem odpowiadał w sposób konsekwentny), mówimy, że odpowiedź jego jest odtwarzalna. W literaturze przyjmuje się, że o odtwarzalności można mówić w przypadku, gdy spełnione zostają dwa podstawowe warunki: bodziec za pierwszym i za drugim razem musi być identyczny oraz między zastosowaniem bodźca po raz pierwszy i po raz drugi musi upłynąć pewien okres czasu. Chodzi o to, aby respondent nie powtórzył mechanicznie swojej wybranej przed chwilą odpowiedzi oraz aby sytuacja, w której kierujemy do niego ten bodziec, była w obydwu przypadkach identyczna. Sprawdzenie tak pojętej odtwarzalności było w naszym przypadku niecelowe i nie zostało zrealizowane. Tak więc w niniejszym artykule posługujemy się tym terminem w znaczeniu nieco odbiegającym od ogólnie przyjętego.

zanalizować dokładniej, na czym polegała owa niekonsekwencja w wyborze alternatyw i jakie były jej źródła. W tym celu przy każdym z pytań została wybrana pewna liczba alternatyw, które wydały się teoretycznie ważne oraz które respondenci wskazywali najczęściej w odpowiedziach udzielanych w wywiadzie zasadniczym. Odtwarzalność tych alternatyw sprawdzono, biorąc pod uwagę następujące możliwe sytuacje:

a) alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym zostaje powtórzona w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie,

b) alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym nie zostaje powtórzona,

c) alternatywa wskazana w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie nie występuje poprzednio (w wywiadzie zasadniczym).

W pytaniu o motywę wyboru zawodu do tej analizy wyróżniliśmy cztery alternatywy. Treść ich zamieszczamy w boku tabeli 3a. W główce tabeli uwzględnione są wskazane powyżej sytuacje.

Tabela 3a. Odtwarzalność niektórych alternatyw wybranych w odpowiedzi na pytanie o motywę wyboru zawodu

Treść wyróżnionych alternatyw	Sytuacje brane pod uwagę przy sprawdzaniu odtwarzalności		
	1. Alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym zostaje powtórzona w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie	2. Alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym nie zostaje powtórzona	3. Alternatywa wskazana w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie nie występuje poprzednio
7. Rada znajomych, przyjaciół, rodziny	10	1	2 (1)
8. Dobre wyniki w szkole	5	—	1
9. Poważanie zawodu w społeczeństwie	5	1	5 (2)
10. Przypadek	9	2	2
Razem	29	4	10 (3)

Liczby ujęte w nawiasie obok liczebności zasadniczych informują, w ilu przypadkach dana alternatywa została wymieniona w odpowiedzi na pytanie sondujące (w trakcie wywiadu zasadniczego). Analogiczną tabelę zbudowaliśmy dla pytania o motyw wyboru miejsca pracy (tabela 3b).

Tabela 3b. Odtwarzalność niektórych alternatyw wybranych w odpowiedzi na pytanie o motyw wyboru miejsca pracy

Sytuacje brane pod uwagę przy sprawdzaniu odtwarzalności	1. Alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym zostaje powtórzona w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie	2. Alternatywa wskazana w wywiadzie zasadniczym nie zostaje powtórzona	3. Alternatywa wskazana w odpowiedzi udzielonej po wywiadzie nie występuje poprzednio
Treść wyróżnionych alternatyw			
1. Bliskość miejsca zamieszkania	10	4	4 (2)
5. Uważałem, że praca będzie lekka	4	1	—
6. Możliwość pogodzenia pracy z opieką nad rodziną (dziećmi)	4	1	1
7. Dobre zarobki	6	1	6 (2)
8. Możliwość otrzymania pracy przez znajomych, rodzinę	3	3	1 (1)
11. Rada przyjaciół, znajomych, rodziny	4	4	2 (1)
Razem	31	14	14 (6)

Z zaprezentowanych tabel wynika, iż odtwarzalność wybranych do analizy alternatyw jest stosunkowo wysoka. Świadczą o tym liczebności występujące w pierwszej kolumnie. Rozważając pozostałe kolumny tabeli, należy zastanowić się nad przyczynami występowania opisywanych tam zjawisk. Nasuwają się tutaj trzy zasadnicze hipotezy wyjaśniające.

Hipoteza 1. Analizowane pytania sformułowane były w ten sposób, że respondenci mieli wymienić wszystkie alternatywy, które miały jakiegokolwiek znaczenie w ich przypadku. Oczywiście waga poszczególnych alternatyw jako motywów mogła być różna. Uzasadnione wobec tego wydaje się przypuszczenie, że respondenci udzielając odpowiedzi po raz drugi wymieniali konsekwentnie tylko te alternatywy, które były najważniejsze w ich przypadku. O mniej ważnych natomiast mogli zapominać uzupełniając odpowiedź innymi, również mniej ważnymi alternatywami.

Hipoteza 2. Mogła także wystąpić sytuacja, że odpowiedź udzielona za pierwszym lub za drugim razem była przypadkowa i w związku z tym analizowane alternatywy nie były wskazywane konsekwentnie.

Hipoteza 3. Prawdopodobne wydaje się również, że część respondentów niewłaściwie rozumiała, czego się od nich żąda, zadając to samo pytanie po raz drugi. Mogli oni sądzić, że nie chodzi nam o powtórne wymienienie alternatyw, lecz tylko o uzupełnienie odpowiedzi udzielonej w wywiadzie zasadniczym.

Wydaje się, iż każda z przedstawionych powyżej hipotez może być prawdziwa w przypadku różnych respondentów. Dla weryfikacji pierwszej hipotezy przeprowadzono następującą dodatkową analizę. Wzięto pod uwagę te alternatywy, które respondenci w trakcie wywiadu zasadniczego uznali jako pierwsze pod względem ważności (w pytaniu o szeregowanie alternatyw). Następnie sprawdzono, czy zostały one również wymienione przy powtórnym udzielaniu odpowiedzi na pytanie wieloalternatywne. I tak w pytaniu o motyw wyboru zawodu trzydziestu jeden respondentów powtórzyło najważniejszą alternatywę, podczas gdy sześciu nie powtórzyło jej⁶⁷. W pytaniu o motyw wyboru miej-

⁶⁷ Może wydawać się, iż przedstawione tutaj wyniki stoją w sprzeczności z tabelą 2a. Respondentów, którzy nie powtórzyli w odpowiedzi udzielonej po raz drugi alternatywy wskazanej wcześniej jako najważniejsza, było w tym pytaniu sześciu, podczas gdy, jak wynika z tabeli, dziewięć było przypadków całkowitej niekonsekwencji w wyborze. Sprzeczność ta jest jednak tylko pozorna. Należy przypomnieć, iż w skład pierw-

sca pracy trzydziestu dwóch respondentów powtórzyło najważniejszą alternatywę, podczas gdy również sześciu nie powtórzyło jej⁶⁸. Zatem hipoteza ta nie sprawdziła się w stosunku do sześciu respondentów przy pierwszym z analizowanych pytań i sześciu przy drugim. Można przypuszczać, że w odniesieniu do tych respondentów prawdziwa jest druga lub trzecia z przedstawionych wcześniej hipotez. Nie dysponujemy jednak materiałami, które pozwoliłyby ustalić, do ilu przypadków odnosi się każda z nich.

Aby w przyszłych badaniach kontrolować ewentualne wystąpienie niewłaściwego rozumienia przez respondentów zadania, jakie stawia się im żądając ponownej odpowiedzi na pytanie, należy uzupełnić zastosowaną tutaj procedurę badawczą. Po uzyskaniu odpowiedzi na pytanie zadane po raz drugi należy ustalić, czy respondent uwzględnił w niej wszystkie alternatywy wymienione w wywiadzie zasadniczym. Jeżeli okaże się, że nie zostały wymienione wszystkie, należy zapytać, dlaczego.

Na marginesie problemu odtwarzalności odpowiedzi ważne wydaje się również stwierdzenie, czy respondenci, którzy na pierwsze z analizowanych pytań udzielali odpowiedzi konsekwentnie, na drugie także odpowiadali konsekwentnie. Porównanie konsekwencji respondentów w udzielaniu odpowiedzi na pytanie o motywę wyboru zawodu i pytanie o motywę wyboru miejsca pracy prezentuje tabela 4.

Jak wynika z tabeli, największa część respondentów udzielała odpowiedzi niekonsekwentnych zarówno na pierwsze, jak i na drugie z analizowanych pytań. Można przypuszczać także, że istnieje pewna tendencja do udzielania odpowiedzi konsekwent-

szej odpowiedzi respondenta weszły tylko te alternatywy, które zostały wskazane przed zadaniem pytania sondującego. Natomiast przy szeregowaniu alternatyw respondenci uwzględnili również i te, które zostały wymienione po pytaniu sondującym.

⁶⁸ Odnośnie do pytania o motywę wyboru zawodu jeden respondent stwierdził, że nie jest w stanie wybrać najważniejszej alternatywy. Z tego powodu suma analizowanych przypadków w każdym z tych pytań jest różna.

Tabela 4. Porównanie konsekwencji respondentów w udzielaniu odpowiedzi na pytanie o motywę wyboru zawodu i pytanie o motywę wyboru miejsca pracy

Pytanie I \ Pytanie II	Odpowiedzi konsekwentne	Odpowiedzi niekonsekwentne
Odpowiedzi konsekwentne	9	6
Odpowiedzi niekonsekwentne	5	18

nej na obydwa pytania, ale ze względu na niewielką liczebność próby nie można formułować tego jako wniosku.

Oczywiście odtwarzalność odpowiedzi nie stanowi jednak o ich wiarygodności⁶⁹. Respondent może przecież, odpowiadając za pierwszym i za drugim razem na pytanie, powtarzać tylko ugruntowane wcześniej stereotypowe sądy czy też dążyć do konsekwencji jako celu wypowiedzi. Jako na pewno wiarygodnej nie możemy zatem w naszym przypadku uznać tej odpowiedzi, której respondenci udzielali na pytanie zadane po raz drugi. Zachęcając do uważnego przeczytania całej listy alternatyw i zastanowienia się nad każdą z nich stwarzamy jedynie sprzyjające warunki do udzielania wiarygodnej odpowiedzi. Zapewnienie sprzyjających warunków do udzielania wiarygodnej odpowiedzi nie gwarantuje jednak jej uzyskania. W związku z tym w dalszym ciągu wiarygodność odpowiedzi ocenialiśmy biorąc pod uwagę obserwacje dokonywane przez ankieterów oraz deklaracje respondentów. Przyjęliśmy, że odpowiedź udzielona w wywiadzie zasadniczym spełnia słabe kryterium wiarygodności, jeśli⁷⁰:

- respondent odpowiadając po raz pierwszy na pytanie przeczytał kartę z listą alternatyw (dane z obserwacji) oraz
- w wywiadzie o sposobie udzielania odpowiedzi na pyta-

⁶⁹ Świadczą o tym wyniki badań M. Stefanowskiej nad wiarygodnością i odtwarzalnością odpowiedzi na pytania o częstotliwość i intensywność oglądania telewizji (M. Stefanowska, *Weryfikacja technik badania częstotliwości i intensywności oglądania telewizji w oparciu o dane z obserwacji uczestniczącej ukrytej*, artykuł zawarty w niniejszym tomie.

⁷⁰ Oczywiście należy tutaj brać pod uwagę tylko odpowiedzi istotne. W prezentowanej próbie wszystkie otrzymane odpowiedzi takie były.

nie zadane po raz pierwszy respondent zadeklarował prawidłowy sposób udzielania odpowiedzi. Oczywiście musi ona spełniać również wstępne kryterium wiarygodności (zgodność obydwu wypowiedzi).

Warunki niezbędne do tego, aby istniała możliwość uznania odpowiedzi jako wiarygodnej, są następujące:

a) kontroli muszą być poddane najważniejsze elementy zabiegów dokonywanych przez respondenta w trakcie udzielania odpowiedzi na pytanie (w naszej próbie zostało to zrealizowane drogą wywiadu o sposobie udzielania odpowiedzi na pytanie zadane po raz pierwszy),

b) istnieć musi możliwość sprawdzenia, czy informacje uzyskane na temat prawidłowości zajścia tych elementów są rzetelne (drogą obserwacji sprawdziliśmy, czy respondent czytał kartę z listą alternatyw).

Zbyt mało jednak elementów zostało w naszym przypadku poddanych kontroli, aby odpowiedź spełniająca trzy wymienione powyżej warunki można było uznać za całkowicie wiarygodną. Poza tym prawidłowość zeznań respondentów odnośnie do sposobu udzielania odpowiedzi została sprawdzona w niewielkim tylko zakresie. W związku z tym jako odpowiedź w pełni wiarygodną uznaliśmy tylko taką, przy której dodatkowo zostały spełnione jeszcze dwa warunki:

a) respondent odpowiadając po raz drugi na to samo pytanie musiał przeczytać kartę z listą alternatyw,

b) w wywiadzie na temat sposobu udzielania odpowiedzi na to pytanie zadane po wywiadzie zasadniczym respondent musiał zadeklarować, iż jeszcze raz przemyślał problem.

Odpowiedź na pytanie, która realizuje wszystkie pięć warunków, spełnia mocne kryterium wiarygodności. Odpowiedzi, które spełniają słabe kryterium wiarygodności, mogą być wiarygodne, ale nie mamy co do tego pewności. Mocne kryterium wiarygodności wzbogacone jest o etap weryfikacyjny. Jeżeli etap ten przebiega prawidłowo, ze znacznie większym prawdopodobieństwem odpowiedź taką można uznać za wiarygodną. Jednakże nieprawidłowo przebiegający etap weryfikacyjny nie może służyć jako

podstawa do uznania odpowiedzi za niewiarygodną. Respondent, który przy zadaniu pytania po raz pierwszy dokładnie przeczytał całą listę alternatyw, zastanowił się nad każdą z nich oraz nad punktem „inne” i udzielił wyczerpującej odpowiedzi, może nie widzieć celowości podjęcia po raz drugi szczegółowych przemyśleń, tym bardziej że jest przekonany o prawdziwości i kompletności wcześniej udzielonej odpowiedzi.

Przy pytaniu o motywów wyboru zawodu było dziewięciu respondentów, których odpowiedzi spełniła słabe kryterium wiarygodności. Mocne kryterium wiarygodności natomiast spełniły odpowiedzi trzech respondentów. Warto zaznaczyć, że wśród dziewięciu respondentów, których odpowiedzi na to pytanie spełniły słabe kryterium wiarygodności, ośmiu po raz drugi czytało kartę respondenta. Jeżeli odejmiemy od nich trzech, którzy spełnili mocne kryterium wiarygodności, otrzymamy pięciu takich, którzy kartę respondentów czytali po raz drugi jedynie dlatego, aby przypomnieć sobie wcześniej udzieloną odpowiedź. Wynik ten potwierdza wywiad o sposobie udzielania odpowiedzi na to pytanie zadane po raz drugi. W pytaniu o motywów wyboru miejsca pracy, respondentów, których odpowiedzi spełniły słabe kryterium wiarygodności, było dziesięciu. Mocne kryterium wiarygodności spełniły odpowiedzi czterech respondentów. Tych, którzy za drugim razem czytali kartę respondenta tylko dla przypomnienia sobie wcześniej udzielonej odpowiedzi, było przy tym pytaniu również pięciu. Biorąc pod uwagę, że próba liczyła trzydzieści osiem wywiadów, liczba odpowiedzi uznanych za w pełni wiarygodne wydaje się wręcz znikoma w stosunku do tych, których należałoby oczekiwać, uwzględniając łatwość pytań.

Ważne wydaje się również stwierdzenie, czy odpowiedzi respondentów, które zostały uznane jako wiarygodne w pierwszym z analizowanych pytań, zostały również uznane jako wiarygodne w drugim. Otóż ze względu na słabe kryterium wiarygodności respondentów takich było sześciu; ze względu na mocne kryterium wiarygodności było ich tylko dwóch.

3. Następnym problemem, który wydaje się wart zastanowienia, jest skuteczność proponowanej przez M. Parten instrukcji do

pytań wieloalternatywnych. Jak już wspominaliśmy wcześniej, najprawdopodobniej polega ona na zachęcaniu respondentów do zapoznania się ze wszystkimi alternatywami zawartymi w karcie respondenta i do zastanowienia się nad każdą z nich. Dla wyróżnienia respondentów, na których apel ten na pewno nie poziałał, wzięliśmy pod uwagę następujące zachowania:

- a) respondent przy zadaniu pytania po raz pierwszy nie przeczytał karty respondenta,
- b) respondent przy zadaniu pytania po raz drugi nie przeczytał karty respondenta,
- c) w wywiadzie dotyczącym sposobu udzielania odpowiedzi na pytanie zadane po raz drugi deklaruje, że przypomniał sobie wcześniej udzieloną odpowiedź.

W pytaniu o motywę wyboru zawodu siedmiu respondentów na pewno nie zastosowało się do zaleceń ankietera. Trzech innych stwierdziło, że odpowiadając na pytanie zadane po raz drugi, jeszcze raz zgodnie z instrukcją, przeczytali listę alternatyw i zastanowili się nad każdą z nich. Wiarygodność tej deklaracji wydaje się budzić jednak wątpliwości, gdyż wszyscy trzej, jak wynika z obserwacji, ani za pierwszym, ani za drugim razem nie przeczytali całej karty respondenta. Są więc podstawy, aby sądzić, że tych trzech respondentów również nie zastosowało się do apelu ankietera. W pytaniu o motywę wyboru miejsca pracy ośmiu respondentów na pewno nie zastosowało się do tej dodatkowej instrukcji. Respondentów, których deklaracja byłaby sprzeczna z wynikami obserwacji, tutaj nie było. Interesujące wydaje się więc, ilu było takich respondentów, którzy na apel zawarty w instrukcji zareagowali pozytywnie. Są to ci respondenci, którzy:

- odpowiadając po raz pierwszy na pytanie nie przeczytali całej listy alternatyw,
- odpowiadając po raz drugi na to pytanie przeczytali całą listę alternatyw,
- w wywiadzie na temat sposobu udzielania odpowiedzi na pytanie zadane po raz drugi stwierdzili, że jeszcze raz zastanowili się nad zagadnieniem tam poruszonym.

W pytaniu o motywę wyboru zawodu jeden respondent zastosował się do instrukcji, w pytaniu o motywę wyboru miejsca pracy — dwóch. Prezentowane tutaj wyniki zdają się świadczyć o małej skuteczności dodatkowej instrukcji, proponowanej przez M. Parten. Oczywiście można postawić zarzut, iż respondenci byli już zmęczeni wywiadem, a poza tym raz już udzielali odpowiedzi na to pytanie. Jednakże bodziec do przeczytania wszystkich alternatyw z karty i zastanowienia się nad nimi był również silniejszy, niż to można zastosować w większości badań⁷¹. Prezentowane wyniki nie wydają się więc zawyżone.

Celem zaprezentowanej tutaj próby empirycznej była, jak już wspominaliśmy, ocena zastosowania w wywiadzie kwestionariuszowym pytań wieloalternatywnych z użyciem karty respondenta. Autorzy podręczników metodologicznych uważają, iż pewne proste zabiegi techniczne, takie, jak posługiwanie się kartą respondenta, dołączenie do kafeterii alternatywy „inne” i apel o udzielenie odpowiedzi przemyślanej zapewnią uzyskiwanie odpowiedzi wiarygodnych. W świetle prezentowanych tutaj analiz skuteczność wszystkich tych zabiegów może jednak budzić pewne wątpliwości.

Uwagi końcowe

Pytania wieloalternatywne w badaniach socjologicznych są stosowane w bardzo szerokim zakresie. Występują one w wywiadach kwestionariuszowych, ankietach pocztowych i ankietach audytoryjnych. Jak wskazują przytoczone wyniki, do odpowiedzi uzyskanych tą drogą w wywiadach kwestionariuszowych nie można podchodzić bezkrytycznie. Wywiad ma jednak tę przewagę nad ankietą, że przebieg procesu komunikowania się podlega częściowej kontroli. Ankieter może, za pomocą pewnych dodatkowych bodźców, kierować zachowania respondentów na požądane tory. Jeśli w pytaniach wieloalternatywnych zamieszczono

⁷¹ Ankieterzy, jak już wspominaliśmy, mówili o każdym z tych pytań, iż ma ono szczególnie dla badań ważne znaczenie.

nych w ankiecie respondent podkreśla alternatywy dobrane w sposób zupełnie przypadkowy, niepodobna tego kontrolować.

Zgłaszając zastrzeżenia pod adresem pytań wieloalternatywnych nie zamierzamy bynajmniej postulować ich usunięcia z formularzy i zastąpienia pytaniami otwartymi. Wręcz przeciwnie, uważamy, że mają one wiele zalet: pozwalają respondentom na pełną orientację w zagadnieniu, nie wymagają od ankierów posiadania specjalnych umiejętności, ułatwione jest obliczanie wyników. Z zaprezentowanej próby metodologicznej wynika jedynie konieczność dalszych badań nad tym rodzajem pytań. Na zakończenie więc celowe wydaje się wskazanie w ogólnych zarysach problemów, którymi zamierzamy zająć się w najbliższym czasie. Najbardziej podstawową sprawą jest pełne odtworzenie procesów zachodzących w respondentach w trakcie udzielania odpowiedzi na pytania wieloalternatywne i w oparciu o to stwierdzenie źródeł odkształceń, w następstwie których nie otrzymujemy prawdziwych poszukiwanych informacji. Procesy te, idąc w kierunku wytyczonym przez J. Lutyńskiego, zamierzamy badać drogą wywiadu o wywiadzie. Nie chcemy jednak rezygnować z zajmowania się bardziej szczegółowymi zagadnieniami. A więc warto, jak się wydaje, sprawdzić problem przedstawiania bądź też nieprzedstawiania respondentom alternatywy „nie wiem” lub „trudno powiedzieć”. Przytoczone tutaj rezultaty próby wskazują, iż znaczenie punktu „inne — proszę wymienić” często nie jest wcale marginesowe. Należy więc zastanowić się nad tym, w jaki sposób skierować uwagę respondentów i na tę alternatywę. Dokładniej warto zbadać również problemy, których dotyczyła przedstawiona tutaj próba, a więc: znaczenie kafeterii jako sposobu przypominania respondentom pewnych aspektów zagadnienia, nie branych przez nich wcześniej pod uwagę, wpływ karty respondenta na wiarygodność odpowiedzi oraz wiarygodność szeregowania alternatyw wybranych w odpowiedzi na pytanie wieloalternatywne. Karta respondenta, aczkolwiek na gruncie polskim przyjmuje się coraz powszechniej, nie może być stosowana do zbyt wielu pytań w jednym kwestionariuszu, ponieważ jest to męczące dla respondentów. Oprócz tego może ona

nie przynosić oczekiwanych rezultatów przy badaniu środowisk, w których umiejętność biegłego czytania nie jest powszechna. Ważne więc wydaje się ustalenie optymalnych rozmiarów kafeterii czytanej respondentowi. W niniejszym artykule przyjęliśmy za autorami podręczników metodologicznych, iż przy kafeterii odczytywanej respondentowi mają tendencję do wybierania pierwszych i ostatnich spośród przedstawionych alternatyw. Czy tendencja ta występuje również na gruncie polskim, jest sprawą w dalszym ciągu otwartą. O ile będzie ona występowała, nasze teoretyczne zarzuty pod adresem rotacji alternatyw postaramy się poprzeć wynikami empirycznymi. Z innych spraw, którymi zamierzamy się zająć, warto jeszcze wymienić zbadanie sprawy sugestywności zadania zawartego w pytaniu oraz sposobu reakcji respondentów na niezrozumiałe słowa zawarte w liście alternatyw. Oczywiście wszystkie te zagadnienia będziemy badali uwzględniając podstawowe cechy respondentów, a przede wszystkim poziom wykształcenia.